ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ҚЎҚОН МУЛКИНИНГ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИДАН

И.А.АЛИМОВ

Автор статьи, опираясь на богатый архивный материал, освещяет историю образования медресе в Кокандском ханстве, анализирует их вакуфное имущество – финансовую основу функционирования данных учебных заведений.

The author of the article using the rich achieved materials describes the history of founding madrasah in Kokand's khanate, analyses their vakuf property - a financial base of functioning of these institutions.

Қўқон хонлиги 1709 йилда Бухоро амирлигидан Фарғона мулкидаги чодак хўжаларининг ажралиб олиши туфайли вужудга келган. Хонликнинг биринчи ҳукмдори минг қабиласидан Шоҳруҳбий бўлган. Эрдонабий ва Норбўтабийлар даврида Фарғона водийсини бирлаштириш якунланган. Норбўтанинг ўғли Олимхон даврида Қўқон хонлиги янада кенгайди, Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент, Туркистон вилоятлари хонликка қўшиб олинди. Олимбек 1805 йили Фарғона давлатини Қўқон хонлиги деб эълон қилди ва ўзига хон унвонини олди. Норбўтабий, Олимхон даврларида Қўқон хонлиги мустаҳкамланди, Олимхоннинг ўғли Умархон даврида хонликнинг маданияти гуллаб яшнади. У ўз замонасининг машҳур олимлари, шоирлари, адибларини саройига тўплаб, уларнинг ижодий ишлари учун қулай шароит яратиб берган. Умархон халқ маорифини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшган. Унинг ўзи ва умр йўлдоши Нодирабегим бир неча мадрасалар бунёд этишган. Муҳамммад Алихон ва Худоёрхон даврларида Қўқон хонлигининг Қўқон мулкида, яъни Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда (Россия империяси босиб олгандан кейин Қўқон уезди деб номланган ҳудудда) кўплаб мадрасалар барпо этилди, маданият ривожланди.

Мусулмон дунёсида, жумладан, Ўрта Осиёда ислом дини пайдо бўлгандан бошлаб мадраса, қорихона, мактаб каби диний ўқув юртлари бунёд этиш ва уларнинг фаолиятини юритиш учун уларга вақф мулки таъсис этиш одат бўлган. Қуръони Каримда Аллоҳ эҳсон қилган, яъни масжид, мадрасалар қуриб уларга вақф мулки васият қилганларни жаннати қилишга ваъда берган. Шундан келиб чиқиб, масжид, мадраса бунёд этиб, уларга вақф мулки инъом этиш имкониятига эга бўлган бадавлат мусулмонлар жаннати бўлиш ниятида ўқув юртлари барпо этиб, уларга вақф мулклари ҳадя этганлар. Ўрта Осиёда бундай имкониятга эга бўлганлар хону амирлар, уларнинг авлодлари, амалдорлар, катта ер эгалари, тадбиркорлар, йирик руҳонийлар бўлган.

Қўқон хонлигида кўплаб мадраса, қорихона, мактаблар барпо этилган, уларга вақф мулклари таъсис қилинган. Мадраса қуриш, унинг фаолиятини юритиш бошқа ўқув юртларини барпо этишга нисбатан анча кўп харажат талаб қилган. Шунинг учун йирик, ҳашаматли мадрасаларни хонлар, уларнинг авлодлари ва хоннинг йирик амалдорлари қурдирган. Бу ишда хонларнинг ташаббус кўрсатгани, намуна бўлганининг сабабларидан бири мадраса ва бошқа ўқув юртлари жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири эканлигидир. Ҳар қандай ҳукмдор ўз давлатини ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан ривожланган, буюк давлат бўлишини истайди. Қўқон хонлари жамиятни юксалтириш, гуллаб-яшнатиш ниятида, айниқса, Қўқон мулкида кўплаб мадрасалар бунёд этган. Қўқон шаҳрида Умархон "Жоме" мадрасасини, онаси Иззат Биби "Мингойим" мадрасасини, Умархоннинг суюкли хотини Нодира эса "Моҳлар ойим" ва "Чалпак" мадрасаларини қурдирган. Муҳаммад Алихон Қўқон шаҳрида ва Қува қишлоғида ўз номи билан юритилувчи мадрасалар барпо қилган. Худоёрхон учта мадраса қурдирган: Қўқонда "Мадрасаи Олий", Асакада Худоёрхон мадрасаси, Чустда "Хон мадраса"си . Худоёрхоннинг онаси Ҳоким Ойим Қўқон шаҳрида иккита: "Ҳоким Ойим" ва "Хомтама" мадрасаларини бунёд этган. Андижонга ҳоким бўлиб турган Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек 1867 йилда "Насриддинбек" (кейинча "Жоме" номини олган) мадрасасини қурдирган [4;2-3].

Худоёрхоннинг йирик амалдорларидан бири Маҳмуд Дастурхончи Қўқон, Тошкент, Андижон, Чуст шаҳарларида тўртта мадраса бунёд этган, Худоёрхоннинг бош вазири Мусулмонқул Қўқон, Андижон, Андижон беклигининг Тош Кечик қишлоғида учта мадраса қурдирган. Худоёрхон ва бошқа хонларнинг саройи хизматчилари, амалдорлари Хўжа Додхоҳ, Пирмуҳаммад Ясовул, Охун Девонбеги, Холназар Парвоначи, Мирза Райим Парвоначи Қўқон шаҳрида мадрасалар барпо этиб, вақф мулки билан таъминлаганлар [4;31-35].

Вақф – мусулмон мамлакатларида хон, унинг авлодлари, амалдорлари ва бошқа бадавлат шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк. Вақф мулки ер-сув, уй-жой, бозор, дўкон, карвонсарой, тегирмон ва бошқа савдо-саноат мулклари бўлиши мумкин. Вақф мулклари хайрия ишлари учун ҳам ажратилган, масалан: йўллар, кўприклар қуриш, таъмирлаб туриш учун, етим-есирларга овқат қилиб бериш учун, мусофирхоналар (сафардаги кишилар бепул яшайдиган меҳмонхона) фаолиятини юритиш учун ва бошқалар учун таъсис этилган.

Шариат қоидаси бўйича вақф мулки васият қилувчининг ўз шахсий мулкидан ҳадя қилинган. Хон ҳам мадраса, масжид қурдириб вақф сифатида мусулмонлар фойдаланиши учун бермоқчи бўлса, давлат ҳисобидан эмас, ўз шахсий мулкидан вақф қилиб ажратиб берган. Вақф мулки ҳадя қилган шахс, вақфнома расмийлаштирилгандан кейин, мулкка эгалик ҳуқуқини йўқотган. Вақф мулки васият қилинган мадраса, масжид ва бошқа диний, маданий-маърифий муассаса вақф мулкини сотиш, бировга васият қилиш, мерос қилиб бериш, гаровга қўйиш ҳуқуқига эга эмас эди. Диний эътиқодга кўра вақф мулки Аллоҳники ҳисобланар эди. Вақф мулки таъсис этилган муассаса вақфномада белгиланган тартиб бўйича вақф даромадидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эди.

Мадрасалар биносининг ҳажми, вақф мулкининг миқдори бўйича катта ёки кичик бўлган. Одатда, хон, унинг авлодлари ва бадавлат амалдорлари қурдирган мадрасалар катта, ҳашаматли, дарсхона ва ҳужралари, вақф мулклари кўп бўлган. Ўрта ҳол тадбиркорлар, ер эгалари, руҳонийлар кичкина, ҳужралари кам, вақф мулклари оз мадрасалар бунёд этганлар. 1813 йилда Қўқон шаҳрида Умархон қурдирган Жоме мадрасасининг 73 та ҳужраси, 2 та дарсхонаси бўлган. 1827 йилда Мадалихон Қўқон шаҳрида 2 та дарсхонали, 97 та ҳужрали мадраса барпо этган, 1849 йилда Қўқон шаҳрида Худоёрхон битта дарсхонали, 73 та ҳужрали мадраса қурдирган. 1869 йилда Қўқон шаҳрида Худоёрхоннинг онаси Ҳоким Ойим 2 та дарсхонали, 105 та ҳужрали Қўқондаги энг катта мадрасани бунёд этган. 1872 йили Қўқон шаҳрида Султон Муродбек 2 та дарсхонали, 99 та ҳужрали мадраса барпо этган [4;30-31]. Бу мадрасаларнинг катталиги, таъмирлашга кўп харажат сарфланиши, мударрислари, мутаваллилари, муллалари ва бошқа ходимларининг кўплигини ҳисобга олиб, васият қилувчилар катта миқдорда экин ерлари, савдо-саноат корхоналари вақф қилганлар.

Қўқон шаҳрида хонлар, уларни авлодлари, йирик амалдорлари қурдирган катта, дабдабали мадрасалар билан бир қаторда ўртаҳол мулкдорлар барпо этган кичкина мадрасалар ҳам бўлган. Мадалихон даврида Қўқон шаҳрида Мадалихон саройининг хизматчиси Ходиқулбек додхоҳ 1 та дарсхонали 10 та ҳужрали мадраса бунёд этган. 1801 йилда Конибодом қишлоғида Домулла Мирсоқий “Машҳади Майдон” номли 1 дарсхонали, 9 та ҳужрали мадраса барпо этган. 1874 йилда Конибодом қишлоғида Мирзажон бой ўзининг номида 1 та дарсхонали, 11 та ҳужрали мадраса қурдирган [4;35-36].

Олимхон, Умархон, Мадалихон, Худоёрхонлар даврида Қўқон хонлигининг ҳудудлари кенгайди, иқтисоди мустаҳкамланди, маданияти ривожланди. Умархон Қўқон шаҳрида ҳашаматли Жоме мадрасаси ва масжидни қурдирган, илм-фан, адабиёт, шеърият аҳлига хомийлик қилган. Мирза Олим Махдум ҳожининг “Тарихи Туркистон” асарида ёзилишича, “Умархон асри Фарғонанинг энг обод, илм ва фазл тараққий этган, атроф жонибдаги вилоят ва мамлакатлардан Умархоннинг авсофи ҳамидасини эшитган уламо ва фузало ва шуаролар жамъ бўлиб, илм ва фазл ривож топган эди. Хусусан, Умархон ўзи шоири ширинсухан эди”[1;90].

Маҳаммад Алихон (Мадалихон) отаси Умархоннинг ижобий ишларини давом эттирди. Янги ҳудудларни қўшиб олиб, Қўқон хонлигини янада кучайтирди. Отаси Умархон анъаналарини давом эттириб илм аҳлига, маорифни ривожланишига хомийлик қилди. Мадалихон ўз замонасидаги энг катта дабдабали мадрасани бунёд этган [2;3031]. Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинмай туриб, 1868 йилда, А.П.Хорошкин Қўқон хонлиги билан танишгани бориб, хотираларини “Қўқон тўғрисида хабарлар” номли мақоласида эълон қилган. Хорошкин ўз хотираларида Қўқон шаҳри мадрасалари тўғрисида тўхталиб шундай дейди: “Мадалихон мадрасаси ва Жоме мадрасаси ўзининг улуғворлиги билан яққол кўзга ташланади. Улар пишиқ ғиштдан қурилган ва уларда муллалар, ари уясидек, лиқ тўлиб ётибди” [3;169].

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида Мадалихон мадрасаси вақфномасидан олинган вақф мулклари тўғрисида қизиқарли маълумотлар сақланган. Ҳужжатда кўрсатилишича, вақф Мадалихон томонидан 1829 йилда таъсис этилган ва вақфномада Мадалихоннинг ва ўша давр қозиларининг муҳрлари бор. Вақфномада кўрсатилишича, Мадалихон ўзининг шахсий мулкидан ўзи қурдирган Қўқон шаҳрининг Бойбўта маҳалласидаги мадрасага шаҳарнинг Бешариқ маҳалласидаги Карвонсаройни 29 та дўкони билан, Бойбўта маҳалласидаги кўмир ва туз бозорлари ва 60 та дўконини вақф қилиб берган. Бундан ташқари, мадрасага Қўқон мулкидаги 3 та қишлоқдан ер-сув вақф қилиб

берилган. Жумладан, Қашқарда 2000 таноб экиладиган ер, 100 таноб беда, 50 таноб боғ; Тожи қишлоқда 2500 таноб экиладиган ер, 100 таноб беда даласи ва 60 таноб боғ; Поён Катпутда 3 минг таноб экиладиган ер, 50 таноб боғ, 100 таноб беда экиладиган дала; Калача Мирза Носирда 800 таноб экиладиган ер ва 20 таноб беда экиладиган дала; Яккақайрағочда 800 таноб экиладиган ер, 50 таноб боғ, 200 таноб беда экиладиган дала; Эр Хуббода 100 таноб боғ; Марғилон уездида Поён-Сартутда 1500 таноб бўш ётган ер; Поён-Сурфада 500 таноб бўш ётган ер; Поён-Янгиқўрғонда 1000 таноб бўш ётган ерни вақф қилиб таъсис этган. Жами вақф ерларидан 9100 таноби экин экиладиган ерлар, 520 таноби беда экиладиган далалар, 260 таноби боғлар эди. Бундан ташқари, 3000 таноб экин экилмай бўш ётган ерлар Мадалихон мадрасасига вақф қилиб берилган эди.

Мадраса мутаваллиси вақф мулкларини ижарага берган. 1877 йилда шаҳардаги вақф мулклари 425 тиллага* , қишлоқлардаги вақф мулклари 235 тилла ва 1550 чорак* ғаллага ижарага берилган. Чоракни пудга айлантирсак, 1550 х 5,3 – 80115 пуд бўлади.

1883 йилдаги маълумотга кўра, Қўқон шаҳрида 1 пуд буғдой 90 копеек, арпа – 60 копеек, жўхори – 54 копеек, гуруч – 1 рубль 20 копеек бўлган [5;11-12]. Бир пуд ғалла ўртача 81 копеек турган. 8115 пуд ғалла 81 копеекдан сотилса, 649 рубл 20 копеек бўлади. Тиллаларни рублга айлантирсак, 660 тилла 2640 рубль бўлади(бир тилла 4 рублга тенг). Бунга ғалланинг пулини қўшсак, 2640 рубль + 649 рубль 20 копеек = 3289 рубль 20 копеек бўлади. Мадалихон мадрасасининг вақф мулклари даромади 1877 йилда 3289 рубль 20 копеек бўлган экан. XIX асрнинг 70-90-йилларида нархнаво кам ўзгарган. Мадалихон мадрасасининг вақф мулкларидан тушган даромад 1881 йилда қуйидагича бўлган: шаҳардаги вақф мулкларидан 495 тилла ижара ҳақи, қишлоқлардаги мулкларидан 255 тилла ва 1550 чорак ғалла олган. 1877 йилдаги даромад билан 1881 йилдаги даромад деярли фарқ қилмаган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, XIX асрнинг 70-йиллари бошларида ҳам, яъни Қўқон хонлиги даврида ҳам Мадалихон мадрасасининг вақф мулкларидан топган даромади 1877 йилдаги даромадига тахминан тенг бўлган. Ўша даврларда арзончилик бўлганини, рублнинг алмашув қиймати, қадри юқори бўлганини ҳисобга олсак, мадрасанинг йиллик 3289 рубль даромади жуда катта қийматга эга эди. Архив ҳужжатининг гувоҳлик беришича, 1877 йилда Наманган уездида қўй 5 рубль, ҳўкиз 8 рубль, сигир 8 рубль, туя 30 рубль, эчки 2 рубль, от 30 рубль, 1 пуд қўй ёғи 3 рубл 20 копеек, 1 пуд мол ёғи 3 рубль бўлган экан [6;26-27]. Бу далиллар XIX асрнинг иккинчи ярмида пулнинг қиймати жуда баланд бўлганини кўрсатади.

Хонлар қурдирган мадрасалар салобатли, муҳташам бўлган. Шундай мадрасалардан яна бири Худоёрхон барпо этган Мадрасаи Олий эди. Бу ўқув даргоҳи 150 нафарга яқин толиблар ўқиши ва бир неча нафар мударрислар дарс беришига мўлжалланган 73 та ҳужрали катта мадраса эди. Мадраса Қўқон шаҳрининг катта бозорида жойлашган. Худоёрхон ўз мулкидан мадрасага катта миқдорда савдо-саноат корхоналари ва суғориладиган ерлар вақф қилган. Худоёрхон вақфни 1859 йилда таъсис қилган [7;3-4]. Вақфномада Худоёрхон, Маллахон ва ўша давр қозиларининг муҳрлари босилган. Вақфномада кўрсатилишича, Мадрасаи Олийга Худоёрхон шаҳарда катта бозордаги 240 та дўконини, Ирисқулбек маҳалласидаги ҳаммомини, катта бозордаги Карвонсаройини ва 125 тилла пул вақф қилган. Шу билан бирга, Қайнар волостининг Ҳожибек қишлоғида 1000 таноб экиладиган ер, Бувайда волости Зиғир қишлоғида 1000 танобдан ортиқ экиладиган ер, Бешариқ волостининг Ҳожибек Хурд қишлоғида 875 таноб экиладиган ер ва 300 таноб бўш ётган ерни вақф қилиб берган [7;3-4].

Мадрасаи Олий мутаваллиси шаҳардаги вақф мулклари (дўконлар, ҳаммом ва карвонсарой)ни 1877 йилда 715 тиллага, 125 тилла вақф мулкини эса 12,5 тиллага ижарага берган. Қишлоқлардаги вақф ерлари 660 тиллага ижарага берилган [7;3-4]. Мадрасанинг вақф мулкларидан тушган жами даромади 1387,5 тиллани ташкил қилган. Тахминан бир тиллага битта бир-икки яшар, боқиб семиртирилмаган қўй сотиб олиш мумкинлигини ҳисобга олсак, 1387 тилла катта бойлик эди. Ҳужжатда ёзилишича, бу вақф даромадининг бир қисми мадраса ходимлари ва муллаларининг умумий келишувига биноан бинони таъмирлашга ажратиб қўйилган. Даромаднинг қолган қисми қуйидагича бўлинган: ўндан бир бўлаги мутаваллига, учдан бир бўлаги мударрисларга, қолган қисми муллалар ва хизматчиларга вақфномада кўрсатилган меъёрлар бўйича тақсимланган.

Қўқон хонлигида айрим хонларнинг оналари номидан қурилган йирик мадрасалар ҳам мавжуд. Ана шундай мадрасалардан бири Умархон ўз онаси хотирасига қурдирган Минг Ойим мадрасаси ҳисобланади. Минг Ойим мадрасаси Қўқон шаҳрида Хилбатулла Хожа маҳалласида 1809 йилда бунёд этилган ва ўша йили Умархон мадрасага катта вақф мулки таъсис қилган. Вақфномага Норбўтахон,

* Тилла – 4 рублга тенг бўлган [3;177].

* Чорак – 5 пуд 13 қадоққа (қадоқ 400,9 грамм) тенг бўлган. Ҳужжатда “чайрак” [4;6].

Умархон, Муҳаммад Алихон ва ўша давр қозилари муҳр босган [7;11].

Вақфномадаги маълумотларга қараганда, Минг Ойим мадрасасига шаҳарда 1 та карвонсарой ва 19 та дўкон вақф қилиб берилган. Қуйидаги қишлоқлардаги экин ерлар, беда далалари ва боғлар мадрасага вақф мулки қилиб ажратилган: Орзиқтепада 8 таноб экиладиган ер; Оқ-Масжидда 1288 таноб экиладиган ер, 21 таноб боғ, 171 ¾ таноб бедапоя; Гуштда 1200 таноб экиладиган ер, 26 таноб боғ ва 38 таноб бедапоя; Қақир-1 да 150 таноб экиладиган ер, 2,5 таноб бедапоя, 4,5 таноб сабзавот экиладиган ер; Қақир-2 да 900 таноб экиладиган ер, 54 таноб боғ, 83 таноб бедапоя ва 9 таноб сабзавот экиладиган ер; Ахта-1 да 1300 таноб экиладиган ер, 20 таноб боғ ва 28 таноб бедапоя; Дўлталида 500 таноб экиладиган ер, 6 таноб бедапоя, 4 таноб сабзавот экиладиган ер, 5 таноб ҳовли; Ахта-2 да 200 таноб экиладиган ер, 7,5 таноб боғ, 7,5 таноб бедапоя, 3 таноб сабзавот экиладиган ер, 10 таноб ҳовли; Шўрда 910 таноб экиладиган ер, 46 таноб бо боғ, 109 таноб бедапоя, 10 таноб сабзавот экиладиган ер ва 20 таноб ҳовли; Узунда 960 таноб экиладиган ер, 10,5 таноб боғ, 13 таноб сабзавот экиладиган ер ва 20 таноб ҳовли; Ғалчада 1000 таноб экиладиган ер, 8 ¾ таноб боғ, 12 ¼ таноб бедапоя, 14 таноб сабзавот экиладиган ер ва 15 таноб ҳовли; Мирзаободда 105 таноб экиладиган ер, 5 таноб бедапоя, 5 таноб сабзавот экиладиган ер, 4 таноб ҳовли; Ойим қишлоқда 1000 таноб экиладиган ер, 7 таноб боғ, 14 таноб бедапоя, 34,5 таноб сабзавот экиладиган ер ва 15 таноб ҳовли; Бешкапада 15 таноб экиладиган ер; Пиртакда 3 таноб экиладиган ер; Найманда 8 таноб экиладиган ер.

Булардан ташқари, мадрасага қуйидаги қишлоқлардаги экилмайдиган ерлар вақф қилиб берилган: Шўрда – 500 таноб, Гуштда – 22,5 таноб, Ахта-1 да 200 таноб, Ахта-2 да – 400 таноб, Узунда – 600 таноб, Мирзаободда – 500 таноб, Дўлталида – 1000 таноб ва Қақирда – 500 таноб [7;11-14].

Минг Ойим мадрасаси мутаваллиси 1877 йилда шаҳардаги вақф мулкларини 92 тиллага ижарага берган. Қишлоқлардаги ерлар 521 тилла ва 230 чорак ғаллага ижарага берилган. 1881 йилда шаҳардаги карвонсарой ва дўконлар 112 тиллага, қишлоқдаги вақф ерлари 544 тилла ва 2300 чорак ғаллага ижарага берилган [7;12]. Бу далилларга таяниб мадрасанинг вақф мулкидан тушган йиллик ижара ҳақи анча катта бўлган, 1877 ва 1881 йилларда вақф мулкларининг ижара ҳақи айтарли ўзгармаган дейиш мумкин. Бу шундан далолат берадики, XIX асрнинг 70-йилларнинг биринчи ярмида (1871-1875 йилларда), яъни Қўқон хонлиги даврида Минг Ойим мадрасасининг вақф мулкларидан олган даромади тахминан 1877 йилдаги даромадига тенг бўлган.

Мадраса қурдирган аёллардан яна бири Муҳаммад Алихон (Мадалихон)нинг онаси Нодирабегим эди. У 1847 йилда Қўқон шаҳрининг Хайдарбек маҳалласида Моҳлар Ойим номли мадраса бунёд этади ва унга ўша йили вақф мулки таъсис этади [7;22]. Моҳлар Ойим мадрасаси битта дарсхонали, 37 та ҳужрали, хонларнинг мадрасаларига нисбатан кичикроқ, ўртача мадрасалардан эди. Шунинг учун вақф мулклари ҳам кўп эмас эди. Вақфномада Мадалихон ва ўша давр қозиларининг муҳрлари босилган. Вақфномада кўрсатилишича, Моҳлар Ойим мадрасасига Нодирабегим шаҳардаги 1 та карвонсаройни 48 та дўконлари билан ва яна 22 та дўконни вақф қилиб берган. Бундан ташқари, Янгиқишлоқда 1546 таноб экиладиган ерни вақф этиб таъсис қилган эди. 1877 йилда мадраса мутаваллиси шаҳардаги вақф мулкларини 56 тиллага, Янгиқишлоқдаги вақф ерларини 125 тилла ва 420 чорак ғаллага ижарага берган. 1881 йилда карвонсарой ва дўконларни 74 тилла, ерларни 115 тилла ва 420 чорак ғаллага ижарага берилган [7;22-24]. Мадраса бир йилда вақф мулкидан 180 тилладан ортиқ пул ва 2 минг пуддан ортиқ ғалла даромад қилган. Бу мадраса учун катта бойлик бўлиб, унинг барча ҳаражатларини қоплаган.

Қўқон шаҳридаги хон авлодлари – аёллар қурдирган ўқув юртларидан бири Худоёрхоннинг онаси қурдирган Ҳоким Ойим мадрасаси эди. Мадраса Қўқон шаҳрининг катта бозорида 1874 йилда бунёд этилган ва ўша йили унга Ҳоким Ойим томонидан катта мулк вақф қилиб берилган. Вақфномада Худоёрхоннинг иккита муҳри ва ўша давр қозиларининг муҳрлари босилган. Ҳоким Ойим ўзи бунёд этган мадрасага 1874 йилда Қўқон шаҳрининг Яхшилик маҳалласида жойлашган битта карвонсарой ва 56 та дўконни вақф қилиб берган. Шу билан бирга, мадрасага Марғилон беклигининг Хонобод, Телемен, Исо Авлиё чеки, Тожиқишлоқ, Қанғли, Жомагой йўли қишлоқларида 20 минг танобга яқин экиладиган ер, 20 минг танобга яқин экилмайдиган ерни вақф қилиб берган [7;2-3].

Ҳоким Ойим мадрасасининг вақф мулкларидан тушган йиллик даромади 1000 тилла атрофида бўлган. 1877 йилда мадраса мутаваллиси барча вақф мулкларини 1090 тиллага ижарага берган ва ўзига, мадраса биносини таъмирлашга тегишли қисмини олиб қолиб, даромаднинг қолган бўлагини мударрислар, ходимлар ва муллаларга вақфно-

мада кўрсатилган меъёрда тақсимлаб берган. 1879-1880 йиллари барча вақф мулклари 1000 тиллага, 1881 йилда шаҳардаги карвонсарой ва дўконларни 505 тиллага, қишлоқлардаги вақф ерлари 405 тиллага ижарага берилган [7;4]. Бу далиллар шундан далолат берадики, шаҳарда жойлашган савдо-саноат вақф мулклари, карвонсарой, дўконлар, тегирмон, ҳаммом кабилар мадрасаларга вақф ерларига нисбатан катта даромад келтирган. 1877 йилда вақф мулкларидан 1090 тилла даромад қилганини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, Қўқон хонлиги даврида ҳам Минг Ойим мадрасаси ўша вақф мулкларидан 1000 тилладан кам даромад қилмаган. Бунга асос шуки, 1877-1881 йилларда вақф мулкларидан келган даромад айтарли ўзгармаган. 1871-1876 йиллардаги қисқа вақт ичида ҳам Қўқон хонлигида нархнаво деярли бир меъёрда бўлган. Қўқон хонлари ва авлодлари қурдирган мадрасалардан ташқари хонликнинг йирик амалдорлари ҳам қўплаб мадрасалар қурдирган. Масалан, Қўқон хонлигида энг кўп мадраса қурдирган амалдорлардан бири Маҳмуд Дастурхончи бўлган. У Мадалихоннинг яқин кишиси бўлиб, Қўқон, Андижон, Тошкент ва Чуст шаҳарларида мадрасалар қурдирган.

Қўқон шаҳридаги Маҳмуд Дастурхончи мадрасаси 1848 йили Саримозор аминлигининг Эшонгузар маҳалласида бунёд этилган эди. Ўша йили Маҳмуд Дастурхончи мадрасага катта миқдорда вақф мулкларини васият қилиб берган. Вақфномага Худоёрхон ва ўша давр қозилари муҳрларини босган [7;21].

Маҳмуд Дастурхончи ўзи қурдирган мадрасага Қўқон шаҳрининг Янги маҳалласида жойлашган битта карвонсарой ва 69 та дўконни, шаҳарнинг катта бозоридаги қассоблар ижарага олиб банд қилиб турган 2 таноб ерни вақф қилиб берган.

Шаҳардаги вақф мулкларидан ташқари қуйидаги қишлоқлардаги суғориладиган ерлар вақф қилиб берилган: Мерган қишлоғида 40 таноб экиладиган ер, Машадда 40 таноб экиладиган ер, Пиртақда 20 таноб экиладиган ер, Марғилон беклигининг Асака қишлоғида 400 таноб экиладиган ер, Шаҳрихонда 300 таноб, Чувама ва Ола Майон қишлоқларида 10 таноб экиладиган ер. Шу билан бирга, Андижон шаҳридаги 60 таноб экиладиган ер ҳам мадрасага вақф қилиб берилган [7;21]. Мадрасанинг барча вақф ерлари 1282 танобни ташкил қилган.

Мутавалли шаҳардаги карвонсарой, дўконларни ва экиладиган вақф ерларини ижарага берган. 1877 йилда шаҳардаги вақф мулклари 72 тилла ва 2 рубль 20 копеекка, қишлоқдаги вақф ерлари 355,5 тиллага ижарага берилган. 1880 йилда шаҳардаги вақф мулклари 82 тилла ва 2 рубль 40 копеекка, қишлоқдаги вақф мулклари 1446,5 тиллага ижарага берилган [7;22].

Муҳаммадалихон, Шералихон, Худоёрхон саройларида хизмат қилган Хўжа Додҳоҳ 1821 йилда Қўқон шаҳрининг Саримозор аминлиги Хўжа Додхоҳ маҳалласида Ҳиштин мадрасасини ўз маблағи ҳисобидан қурдирган. Мадраса нисбатан катта, 49 та ҳужра ва 2 та дарсхонадан иборат эди. Хўжа Додхоҳ бадавлат амалдор бўлгани учун мадрасага кўп мол-мулкни вақф қилиб берган. Вақфнома 1821 йилда тузилган бўлиб, унга Муҳаммад Алихон, Шералихон, Худоёрхонлар, Хўжа Додҳоҳнинг ўзи ва ўша давр қозилари муҳрларини босган [7;18].

Вақфномадаги маълумотларга қараганда, Хўжа Додхоҳ Ҳиштин мадрасасига ўзининг шахсий мулкидан Хўжа Додхоҳ маҳалласидаги битта ҳаммомни иккита дўкони билан, сандиқ бозоридаги карвонсаройни 15 та дўкони билан ҳадя қилиб берган. Шу билан бирга, қуйидаги қишлоқлардаги суғориладиган ерлар: Қўқонбойда – 8 таноб экиладиган ер, Эшонда 100 таноб экиладиган ер, 12 таноб бедапоя, Теляуда 20 таноб экиладиган ер, Қўшкўприкда 4 таноб экиладиган ер, Шўрда 3 таноб экиладиган ер, Капа қишлоғида 2570 таноб, Бекободда 9440 таноб экиладиган ер, Найманда 20 таноб экиладиган ерларни мадрасага вақф қилиб берилган. Мадрасанинг жами вақф ерлари 12077 танобдан иборат бўлган. Мадраса мутаваллиси вақф мулкларни ижарага берган. 1877 йилда шаҳардаги вақф мулклари 129 тилла 1 рубл 20 копеекка, қишлоқлардаги вақф ерларини 380 тилла ва 900 чорак ғаллага ижарага берган. 1881 йилда шаҳардаги вақф карвонсарой, ҳаммом ва дўконларни 190 тиллага, қишлоқлардаги экин экиладиган вақф ерлари 488 тилла ва 900 чорак ғаллага ижарага берилган.

Қўқон шаҳри Саримозор аминлиги Гадой Қассоб маҳалласидаги Арк мадрасасини, Фарғона вилояти мадрасаларини текширган Туркистон генерал-губернаторлигининг Туркистон ўлкаси халқ ўқув юртларининг 3-инспектори В.П.Наливкиннинг маълумотига кўра, Худоёрхон қурдирган [7;8]. Одатда, мадрасани қурдирган шахс вақф мулки ҳам таъсис этар эди. Лекин Қўқон мулкидаги, яъни Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги мадрасалар ва уларнинг вақф мулклари рўйхатидаги маълумотга кўра, бу мадрасага вақф мулкини 1860 йилда Мусулмонқул мингбоши таъсис этган. В.П.Наливкин Арк мадрасаси бунёд этилган йилни кўрсатмаган. Одатда, мадраса қуриб битказилгандан кейин унинг фаолиятини ташкил қилиш учун вақф мулки таъсис эти-

лишини ҳисобга олсак, мадраса 1860 йилда, яъни вақф мулки таъсис этилган йилда барпо этилган деб ҳисоблаш мумкин. Ҳужжатда кўрсатилишича, вақфномага Худоёрхон, Мусулмонқул ва ўша давр қозилари муҳрлари босилган [7;9].

Арк мадрасасига Мусулмонқул Қўқон шаҳри Катта бозоридаги битта чой карвонсаройи ва ўша бозордаги 15 та дўконни вақф қилиб таъсис этган. Бу вақф мулклари бозорда жойлашгани учун катта даромад келтирган. 1877 йилда карвонсарой ва дўконлар 315 тиллага ижарага берилган, 1878 йилда 325 тиллага, 1879 йилда 325 тиллага, 1880 йилда эса 340 тиллага ижарага берилган [7;10].

Биз юқорида Қўқон мулкидаги айрим йирик мадрасалар тўғрисида тўхталдик. Бундай мадрасалар Қўқон мулкида кўп бўлган. Архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, Россия империясининг Ўрта Осиёндаги мусулмон ўқув юртларини рўйхатга олиш натижаларига кўра, Қўқон мулки ҳудудида, яъни Қўқон уездида – шаҳарда 34 та, уезд қишлоқларида 9 та, жами 43 та мадраса бўлган. Бу мадрасаларда 2478 нафар талаба ўқиган, 111 та мударрис сабоқ берган [4;62-64].

Қўқон хонлиги даврида мадрасалар рўйхатга олинмагани учун биз мақолада, асосан, Туркистон генерал-губернаторлиги давридаги маълумотлардан фойдаландик. Шуни айтиш керакки, мадрасалар хонлик даврида ташкил бўлгани ва улар барпо этилиши билан вақф мулки таъсис этилганини ҳисобга олсак, 10-15 йил ичида мадрасалар, вақф мулклари тўғрисидаги маълумотларда деярли ўзгариш бўлмган.

Хулоса қилиб айтсак, Қўқон хонлиги мадрасаларининг ўзига хос томони шуки, Қўқон шаҳри хонликнинг пойтахти бўлгани учун бунёд этилган мадрасалар йирик, улуғвор, ҳашаматли ва шунга яраша вақф мулклари ҳам кўп бўлган. Бундай катта ва кўп вақфга эга бўлган мадрасалар, асосан, хонлар, хон оила аъзолари, хон саройи хизматчилари, бадавлат мулкдорлар томонидан қурдирилган ва уларга катта миқдорда вақф мулки эҳсон қилинган. Мадрасалар фаолиятида, давлат ва жамият учун юқори малакали кадрлар тайёрлашда вақф мулклари муҳим омил ҳисобланган. Вақф мулклари мадрасаларнинг асосий моддий базасидир. Вақф мулкидан тушган даромаддан мударрисларга ва бошқа хизматчиларга маош, муллаларга нафақа берилган, мадраса бинои таъмирланган, бошқа хўжалик ишлари бажарилган. Вақф даромади кўп бўлган мадрасаларда дарслар сифати ҳам юқори бўлган. Қўқон мадрасаларида юқори малакали мударрислар дарс берган. Шунинг учун Андижон, Наманган, Марғилон, Ўш мадрасаларини битирган муллалар Қўқон мадрасаларида қайта ўқиб малакасини оширган.

Қўқон мулки мадрасалари хонлик маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Мадрасаларда диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам ўргатилган. Мадрасаларни битирган билимдон кадрлар Қўқон хонлиги ташкилотларида иш юритувчи, мирза лавозимларида, масжид, мадрасаларда имом, мударрис бўлиб хизмат қилган. Мадрасалар талабаларидан олимлар, шоирлар, адиблар етишиб чиққан. Мадрасалар хонлик жамияти тараққиётида, маданий ҳаётининг ривожида муҳим ўрин тутган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирза Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон.- Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б.90.
2. Наливкин В.П. Сведения о состоянии туземных мадраса Ферганской области в 1891/92 учебном году; ЎзР МДА, И.19-ф, 1-р, 328-иш, 30-31-в
3. Хорошкин А.П. Заметки о Коканде // Туркестанский сборник. Т.23.-С.169.
4. ЎзР МДА, И.47-ф, 1-р., 328-иш, 2-3-в.
5. ЎзР МДА, И.19-ф, 1-р., 28456-иш, 11-12-в.
6. ЎзР МДА, И.19-ф, 1-р., 22560-иш, 26-27-в
7. ЎзР МДА, И.19-ф, 1-р., 33274 -иш, 3-4-в.

Андижон давлат университети,

2010 йил 14 сентябрда кабул килинган.